

AYNUR KƏRİMLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
aynurkarimli@yahoo.com

SİNTAKSİSDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ PROBLEMİ

Açar sözlər: sintaksis, cümlə, mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, budaq cümlə

Key words: syntax, sentence, composite sentence, complex sentence, subordinate clause

Ключевые слова: синтаксис, предложение, сложное предложение, сложноподчинённое предложение, придаточные предложения

Dil ünsiyyət vasitəsidir. İnsanların bir-birinə söz demək ehtiyacından, bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq zərurətindən yaranmışdır. Dilin insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olması, cəmiyyətə xidmət etməsi onun ictimai hadisə olduğunu göstərir. Bir ictimai hadisə kimi cəmiyyətə müəyyən bir sahədə xidmət edən digər ictimai hadisələrdən fərqli olaraq, dil insan fəaliyyətinin bütün sahələrində cəmiyyətə xidmət edir. Buna görə dili digər ictimai hadisələrdən heç biri ilə eyniləşdirmək olmaz. Yalnız müəyyən şəraitdə - insan cəmiyyətində yaranan və fəaliyyət göstərən dil ictimai hadisə hesab olunur. İnsan cəmiyyəti olmayan yerdə dil mövcud ola bilməz.

Dil sisteminin ən mürəkkəb vahidlərindən biri də cümlə hesab olunur. Bunun səbəbi onun semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Cümlə dilçiliyin sintaksis adlanan bölməsində öyrənilir. XIX əsrin 2-ci yarısından etibarən sintaksis dilin önəmli sahəsi kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur, vaxt keçdikcə sintaksisə olan maraq daha da artmış və dilçilər tərəfindən onun problemləri ətraflı şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Amerikan dilçisi L.Blumfeld sintaksisi söyləmlərin ardıcılığını öyrənən elm kimi müəyyənləşdirirdi. Digər alimlər də sintaksisə cümlədə sözlərin bir-birilə əlaqəyə girməsini və cümlələr arasındakı münasibətləri öyrənən elm sahəsi kimi yanaşırlar. (12, s.113) İngilis alimi C.M.Simpson isə yazır: “Morfologiya sözlərin qrammatik strukturunu öyrənən elmdir, sintaksis isə sözdən böyük strukturları öyrənir.” (11, s.103)

Bəzi dilçilər sintaksisin sadəcə cümləni, bəziləri isə həm söz birləşmələri, həm də cümləni öyrənən elm sahəsi olaraq qəbul edir. Bizim fikrimizcə bu problemə B.İlişin yanaşması daha məqsədəuyğundur. O, yazır: “Sintaksis qrammatikanın söz birləşməsi və cümləni öyrənən sahəsidir.” (8, s.14) Müqayisə olunan dillərin mürəkkəb sintaktik strukturlarının müqayisəli analizi göstərir ki, hər iki dilin qrammatik strukturunda bu sahədə mövcud olan bir sıra məsələlər mübahisəlidir. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan

dilinin sintaksisində nəzəri cəlb edən problemlə məqamlar vardır. Bizim tədqiqat sahəmiz isə cümlələrdir. Müqayisə etdiyimiz dillərdə cümləyə müxtəlif cəhətlərdən yanaşılmışdır.

Cümlə nədir? Cümlə insanlar arasında fikir mübadiləsinin əsas vasitəsi olmaqla yanaşı, dil sistemində sintaksisin əsas vahidlərindən biridir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində cümləyə dilçilər tərəfindən müxtəlif təriflər (təxminən 200-dən çox) verilmişdir. Bunun səbəbi kimi sintaksis haqqında yaranan yeni fikirləri əsas götürmək olar. Belə ki, hər yeni fikirin təsiri ilə yeni bir tərif meydana çıxır. Bu təriflərdən bir neçəsinə diqqət yetirmək istərdik. Dilçilər cümləyə tərif verərkən fikir bitkinliyini xüsusilə vurğulayırlar. Cümləyə tərif verərkən Ələvsət Abdullayev yazır: "Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan, bitmiş fikir ifadə edən vasitədir." (1, s.75) Qəzənfər Kazımov da cümləyə eyni tərif vermişdir: "Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikri ifadə edən sintaktik vahiddir." (9, s.76) Lakin, cümlədə fikir bitkinliyinin olması məsələsi mübahisəlidir. Fikir bitkinliyi daha çox mətnə aiddir. Cümlə fikir bitkinliyini daha az ifadə edir. M.Y.Blox cümlədən danışarkən ona belə bir tərif verir: "Cümlə müəyyən sintaktik quruluşa əsasən sözlərin birləşməsindən əmələ gələn nitqin ayrılmaz bir hissəsidir və kommunikativ məqsəd daşıyır." (4, s.236) Cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarlarından biri də predikativlikdir. Cümləyə tərif verərkən predikativliyi də vurğulayan E.Vikulova yazır: "Cümlə predikativliyi olan və müəyyən sintaktik model əsasında sözlərin birləşməsindən yaranan, nitq ünsiyyətində istifadə edilən kiçik sintaktik quruluşdur." Bu tərif cümlənin üç aspektinə fokuslanır: pragmatik, semantik və struktur. Predikativlik cümlə üçün əsas, hətta bəzi dilçilər üçün ən əsas qrammatik şərtidir. (13, s.66)

Bu tərifləri analiz edərkən Oruc Musayevin cümləyə verdiyi tərif daha qənaətbəxş hesab edirik. O, konkret dildən asılı olmayaraq cümlənin hansı tələblərə cavab verməli və hansı cəhətlərə əsasən səciyyələndirilməli olduğunu qeyd edərək cümləyə belə bir tərif verir: "Nisbətən bitmiş fikir ifadə edən, xüsusi qrammatik quruluşa və intonasiyaya malik olan nitq vahidinə cümlə deyilir." (10, s.246)

Digər problemlə, mübahisələrə səbəb olan məsələ isə cümlənin təsnifatıdır. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində cümlə bir neçə cəhətdən, bir neçə prinsip əsasında təsnif edilir. Bunların bir qismi ümumi xarakter daşıyır, hər cür quruluş xüsusiyyətlərinə malik olan cümlələri əhatə edir (məsələn, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə təsnifi, quruluşuna, modallığına görə təsnifi), bir qismi isə (tərkibə, baş üzvlərə görə, ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə və s.) yalnız sadə cümlələrə aiddir. (9, s.83) Cümlənin təsnifatları arasında əvvəllər bir çox ziddiyyətli fikirlər olsa da, son dövrlərdə dilçilər tərəfindən iki prinsip əsas götürülür:

I. Məqsəd və intonasiyaya görə olan təsnifat.

1. Nəqli cümlə (The Declarative Sentence);
2. Sual cümləsi (The Interrogative Sentence);
3. Əmr cümləsi (The Imperative Sentence).
4. Nida cümləsi (The Exclamatory sentences)

Nida cümlələrinin bu təsnifata daxil edilib-edilməməsinə ziddiyyətli yanaşmalar vardır. Bəzi dilçilərin fikirlərinə əsasən nida cümlələri nəqli, sual və əmr cümlələrinin hiss-həyəcanla dolğunlaşdırılmasından yararır.

II. Cümlənin quruluşuna görə olan təsnifat.

Quruluşuna görə cümlələrin təsnifatından danışarkən demək olar ki, bütün dilçilər cümlənin iki növünü qeyd edirlər: sadə (Simple sentence) və mürəkkəb cümlələr (Composite sentence).

Bir predikativ mərkəzi olan, cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bir fikri ifadə edən sintaktik konstruksiyaya sadə cümlə, iki və daha artıq predikativ mərkəzi olan, vahid cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya isə mürəkkəb cümlə deyilir. (3, s.350) Sadə cümlə bəzən danışmaq zamanı tələbatı ödəmədiyindən mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların istifadə edilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Mürəkkəb cümlələrin yaranmasına səbəb bu ehtiyac göstərilmişdir. Cümlənin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını belə bir sxem vasitəsilə ifadə etmək olar: Sadə cümlə→içərisində feli birləşmə olan sadə cümlə→ tabeli mürəkkəb cümlə. Belə bir mürəkkəbləşmə prosesini sadə cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlə arasında da görmək olur. (3, s.351) Sadə cümlə→həmcins üzvlü sadə cümlə→tabesiz mürəkkəb cümlə. (3, s.352)

Dilçilikdə mürəkkəb cümlə termini ilk dəfə H.Pöystma tərəfindən istifadə edilmişdir. Professor Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, mürəkkəb cümlələrin sabitləşməsi və inkişafı daha çox yazılı ədəbi dil ilə bağlı olur. Şifahi ədəbi dildə intonasiya, fasilə, vuğu kimi yazılmayan vasitələr yazılı dildə bəzən müxtəlif morfemlərlə əvəz olunur, bu morfemlər isə cümlələr arasında əlaqə yaratmağa da xidmət edir və beləliklə də, şifahi ədəbi dildə olmayan mürəkkəb cümlə növləri yazılı ədəbi dildə yararır. (5, səh.116) Mürəkkəb cümlənin təsnifatından danışarkən həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində olan mürəkkəb cümlələr, təşkil olunduğu hissələrin bir-birinə münasibəti cəhətindən, aralarındakı sintaktik bağlılığın xarakterindən asılı olaraq, və intonasiyaya görə iki növə ayrılırlar: tabesiz mürəkkəb cümlə (Compound sentence) və tabeli mürəkkəb cümlə (Complex sentence). Lakin tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında dilçilərin heç də hamısı eyni mövqedə dayanmayıblar. Mürəkkəb cümlənin təsnifatı müasir dilçilikdə ziddiyyətli məsələlərdən biri kimi öz aktuallığını saxlayır. Bir çox dilçilər mürəkkəb cümlənin təsnifatı haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşdülər.

Mürəkkəb cümlə təsnifatına müxtəlif mövqedən yanaşan dilçilərdən biri akademik Kamal Abdullayevdir. O, mürəkkəb cümlələrdən danışarkən yazır: "Mürəkkəb cümlə termini yalnız o zaman yerində işlənmiş sayıla bilər ki, o məhz tabeli mürəkkəb cümlə anlayışını işarə etsin. Çünki Azərbaycan türk dilində, eləcə də bir çox türk dillərində tabesiz mürəkkəb cümlə kimi ayrılan mürəkkəb cümlə növü açıq-aşkar şəkildə onun tərkibinə daxil olan komponentlərin, yəni müstəqil cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini öz içində əridə bilmir. Mürəkkəb cümlənin əsas əlamətlərindən biri kimi onu ayırmaq olar ki, onun hissələri, komponentləri bir-birilə son dərəcə qaynayıb-qarışır və qaynayıb-qarışma özünəməxsus əlaqələr tipini yaratmalıdır. Belə müasibətlər məhz tabelilik əsasında baş verə bilər. Mürəkkəb cümlə dedikdə biz yalnız tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdə tutacağıq, tabesiz mürəkkəb cümlə tipini, ümumiyyətlə, inkar edərək müstəqil cümlələrin hər hansı birliyini mürəkkəb sintaktik bütövlə əlaqədar, mətnlə əlaqədar öyrənəcəyik. Beləliklə bizim sxem belədir: Sadə cümlə→mürəkkəb cümlə (tabeli mürəkkəb cümlə)→mətn (bura həm də tabesiz mürəkkəb cümlələr aiddir). (2, s.127-129)

Cümlənin quruluşuna görə təsnifatına fərqli yanaşmalardan biri də M.Y.Bloka aiddir. O, sadəcə bir predikativlik ifadə edən cümlələri sadə cümlə adlandırır. Eyni mübtədəyə aid bir neçə xəbəri olan cümləni, eləcə də eyni xəbərə aid olan bir neçə mübtədəsi olan cümləni mürəkkəb cümlə hesab edirdi. (14)Mürəkkəb cümlələri tabeli və tabesiz olaraq iki növə ayırmağa əsas verən onları təşkil edən komponentlərin bir-birilə qarşılıqlı fərqləridir. İlk fərq komponentlərin bərabər və qeyri-bərabər hüquq əsasında birləşməsindən yaranır. Aydındır ki, eyni hüquq əsasında birləşən komponentlər tabesiz mürəkkəb cümləni (compound sentence), qeyri-bərabər hüquq əsasında birləşən komponentlər isə tabeli mürəkkəb cümləni (complex sentence) əmələ gətirir. Tabesizlik əlaqəsi əsasında tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabelilik əlaqəsi əsasında isə tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər birləşir.

Dildə elə mürəkkəb cümlələr mövcuddur ki, onları həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlə hesab etmək olar. Bu ənənəvi dilçilikdə təbii hal kimi qəbul edilir. Çünki bir sıra tabeli mürəkkəb cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəldiyi düşünülür. Ənənəvi dilçilik tabesiz mürəkkəb cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlələrə keçid prosesini bitmiş bir proses kimi deyil, davam edən, inkişafda olan bir proses kimi dəyərləndirir.

Mürəkkəb cümlə sistemində tabeli mürəkkəb cümlənin quruluşuna aid nəzəriyyələr daha çox diqqəti cəlb edir. B.İlyiş bunun səbəbini tabeli mürəkkəb cümlədə üslubi əlaqəliliyin daha güclü olmasında və tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin hər birinin özünəməxsus funksiyalarının olmasında görür. Bu funksiyalılıq tabesiz mürəkkəb cümlədə

hiss olunmur, çünki komponentlərdən biri digərinin funksiyasına təsir etmir. (7, 269) Tədqiqat sahəmiz tabeli mürəkkəb cümlələr olduğu üçün əsas diqqəti onun üzərinə cəlb etməyin daha məqsədəuyğun olduğunu düşünürük. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən ən azı biri asılı funksiya daşıyır və buna da budaq cümlə deyilir. Budaq cümlə, onların təsnifatı, sintaktik tərkiblərdən fərqi Ə.Z.Abdullayev, Q.Ş.Kazımov, B.A.İlyiş, A.İ.Smiritskiy, O.İ.Musayev və başqa dilçi alimlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur, lakin, hələ də bu mövzuda mübahisəli məqamlar vardır.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqində rast gəlinən əsas problemlərdən biri də onun tərkib hissəsi olan budaq cümlənin feli sifət, feli bağlama, məsdər və ya məsdər tərkibi kimi, və ya elə budaq cümlə kimi götürülməsindən ibarətdir.

Feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri sadə cümlənin ifadə etdiyi fikrə bərabər fikir ifadə edir və burada tərkiblər sadə cümlənin mürəkkəb üzvü hesab olunur. Bu səbəbdən eyni bir fikirin həm içərisində tərkib olan sadə cümlə, həm də mürəkkəb cümlə şəklində ifadə olunması mümkündür: */Mənim belə hissələr keçirməyim birinci dəfə idi/, /Birinci dəfə idi ki, mən, belə hissələr keçirirdim/*

Bu cümlələrdən birincisi sadə cümlə, ikicisi isə mürəkkəb cümlə olsa da, bu cümlələrdə eyni fikir ifadə edilmişdir. Dilçilərimizdən Ə.Dəmirçizadə və N.Hacıyeva bu fikirlə razılaşmamışdır. Onların fikrincə, belə tərkibli cümlələri o zaman budaq cümlə hesab etmək olar ki, cümlədəki tərkibin özünün müstəqil "şəxsi" mübtədası olsun. (5, s.112)

M.Şirəliyev strukturunda tərkib olan cümləni mürəkkəb cümlə hesab etmir. Onun fikrincə, tərkib daxilindəki mübtəda tam sayıla bilməz. O, qeyd edir ki, buradakı adlıq hal forması sonradan yaranmadır, daha əvvəl adlıq hal əvəzinə yiyəlik halda olan ad çıxış edir. Məsələn: *sənin gəldiyin yer* tipli feli sifət tərkibi və ya *sən gəldiyin yer* eyni şeyi, eyni halı, eyni məqamı ifadə edir. Bu ifadələrdəki sən və sən sözləri mübtəda ola bilməz.

Digər bir problemi isə budaq cümlə ilə tərkiblərin qarşılıqlı münasibəti təşkil edir. Akademik Kamal Abdullayev bu problemdən danışarkən ilk öncə "mürəkkəblik" anlayışının müəyyənlişməsi meyarlarının ortaya qoyulmasını və bu müəyyənlişdirmədən çıxış edərək, mürəkkəb cümlənin təşkilədi əlamətlərindən bəhs edilməsi gərəkdiyini qeyd edir. O, yazır: "Mürəkkəblik bütövlükdə ayrıca tərkibilik anlayışı ilə eyniləşdirilməməlidir. Mürəkkəblik belə demək mümkünsə, tərkib hissələrin qovuşmasından yaranır." (2, s.176)

İngilis və Azərbaycan dillərinin sintaksisində cümlə probleminin müqayisəli analizi göstərir ki, hər iki dilin qrammatik strukturunda bu sahədə mövcud olan mübahisəli məsələlər vardır. Lakin bu mübahisəli məsələlərlə yanaşı diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri də odur ki, müqayisə etdiyimiz

dillər müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, fərqli cümlə quruluşuna malik olsalar da, istər cümlənin, istərsə də cümlə üzvlərinin təsnifatı üst-üstə düşür.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif. 1998, 281 s.
3. AMEA Nəsimi adına dilçilik institutu. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. III cild. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1981, 443s.
4. Block M.Y. A course in theoretical English grammar. M., 1983, 316 p.
5. Dəmirçizadə Ə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, 140s.
6. Hüseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 2015.
7. Ilyish B.A. The structure of modern English. Просвещение. Москва-Ленинград, 1965.
8. Ilyish B.A. The Structure of Modern English Grammar. L.: Prosvescheniye, 1971. 343 p.
9. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 494 s.
10. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1996, 392 s.
11. Simpson C.M. A first course in Linguistics. Edinburg, 1979. 216 p.
12. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcin, 2008, 308 s.
13. Викулова Е.А. Теоретическая грамматика современного английского языка. Екатеринбург Издательство Уральского университета 2014. 86
14. http://flesl.net/Grammar/complex_sentences.pdf

Каримли А.

Проблема сложная предложения в синтаксисе Резюме

Одним из сложных элементов языковой системы считается предложение. Это связано с его семантическими, синтаксическими и фонетическими особенностями. Предложение прошло долгую историю. Предложение изучается в разделе синтаксиса лингвистики. Синтаксис

также изучает словосочетания. У каждого языка есть проблемный пункт в синтаксисе. В этой статье мы также поговорим о проблемных вопросах синтаксиса английского и азербайджанского языков. Вот несколько примеров таких проблем, как определение предложения, классификация предложения, классификация членов предложения. Мнения лингвистов были упомянуты об этих проблемах. В статье также обсуждается проблема сложноподчинённое предложение. Подчиненные предложения классифицируются по двум критериям: значение и комбинируемость.

Сравнительный анализ проблемы предложений в английском и азербайджанском синтаксисе показывает, что грамматическая структура обоих языков имеет спорные вопросы в этой области. Тем не менее, языки сравнительно связаны с разными языковыми семействами, у них есть несколько разных сходств.

Karimli A

The problem of composite sentence in syntax

Summary

Syntax is a section of the science of language that studies phrases and sentences. Each language has problematic points in syntax. In this article we will talk about the problematic issues of the syntax of the English and Azerbaijani languages. One of the most complex elements of the language system is a sentence. This is due to its semantic, syntactic and phonetic features. Here are some examples of problems such as the definition of a sentence, the classification of a sentence, the classification of parts of a sentence. There are many approaches to classify sentences. Opinions of linguists have been mentioned about these issues. The article also discusses the problem of complex sentence. The subordinate clauses are classified according to the two criteria: meaning and combinability.

Comparative analysis of the sentence problem in the English and Azerbaijani syntax indicates that the grammatical structure of both languages has controversial issues in this area. However the languages we compare are related to different language families, they have a different sentence structure, there are also have some similarities.

Rəyçi: Fikrət Cahangirov
Filologiya elmləri doktoru, professor